

XITOIY VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDA TOPONIMLARNING METAFORIK TALQINI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17900759>

Norbo'tayev Shahrux To'ra o'g'li

Samarqand davlat chet tillar instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Maqolada xitoy va o'zbek tillarida toponim asosidagi metaforik birliklarning shakllanish mexanizmlari, kognitiv asoslari, lingvomadaniy qatlamlari va semantik modellari tahlil qilinadi. Bunga ko'ra, toponimlarning umumiy metaforik konseptlar yaratishdagi roli, xalqning makon haqidagi tasavvurlari, tarixiy-madaniy tajriba bilan bog'liq semantik jarayonlar va frazeologik tizimdagi funksional pozitsiyasi nazariy asosda yoritiladi. Xitoy va o'zbek tillaridagi toponimlar metaforizatsiyasining konseptual modeli, ularning paremiologik tizimdagi mavqei hamda etnolingvistik motivatsiyasi qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar

toponim, metafora, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyat, konsept, paremiologiya, frazeologiya, semantika.

Tilning semantik tuzilmasida toponimlar alohida qatlamni tashkil etadi va ular nafaqat geografik obyektlar nomining bevosita ifodasi, balki madaniyat, tarix, ideologiya va kollektiv xotiraning belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Har bir xalqning makonni qabullash usuli, o'z tarixiy hududlari haqidagi tasavvurlari, sakral geografiya va madaniy markazlar haqidagi tushunchalari til tizimida, ayniqsa figurativ birliklarda o'z aksini topadi.

Toponim asosli metaforalar lingvistik tadqiqotda ko'p yillar davomida frazeologiyani bir bo'lagi sifatida ko'rilgan bo'lsa-da, so'nggi o'n yilliklarda ularni kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, etnolingvistika va diskurs tahlili nuqtai nazaridan o'rganishga e'tibor kuchaydi. Bu yondashuvlarda toponimlar xalqning makon haqidagi konseptual tizimini shakllantiruvchi diqqat markazidagi birliklardan biri sifatida talqin qilinadi. Chunki toponimlar geografik belgi sifatidagi konkretlikdan ko'ra, madaniy va ruhiy ma'nolarni mujassamlashtiruvchi abstrakt birlikka aylanishi mumkin.

Umuman toponimikani o'rganish shuni ko'rsatadiki, u hududning tabiiy geografik xususiyatlari bilan bog'liq obektlarni aks ettiradi. Aholi punktlarining

nomlari qabila boshliqlari, yer egalari, mulk egalarining nomlari, diniy va totimik, ko'chmanchilik va o'troq shakldagi moddiy va ijtimoiy hayot bilan bog'liq leksika keng tarqalgan. Aholining ijtimoiy tarkibi, turmush tarzi, aholi maskanlarining turlari va chegaralari, aholi maskanlarining joylashishi va qurilish xususiyatlarini aks ettiruvchi toponimlar o'ziga xos tarixiy, etnografik va iqtisodiy ma'lumotlarni taqdim etadi. Toponimlarning so'z yasash tarkibini o'rganish toponimlarning shakllanish doirasini va tarkibini aniqlash imkonini beradi. O'zbekiston toponimikasini shakllantirishning asosiy usuli sifatida tadqiqotchilar tomonidan morfologik usul ekanligi tan olingan. [5,74]

Xitoy va o'zbek xalqlarining madaniy tarixi, mental xususiyatlari, diniy-falsafiy qarashlari va geografik muhitidagi farqlar ularning tilidagi toponimlarga asoslangan metaforik strukturalarning ham o'ziga xosligini belgilaydi. Xitoy tilida makon kosmologik tartibning asosiy unsuri sifatida qaraladi, tog' va daryo obrazlari metaforik fikrning markazida turadi. O'zbek tilida esa tarixiy shaharlar, savdo yo'llari va madaniy markazlarning semantik yuki kuchli hisoblanadi. Shuning uchun toponimlarning metaforik ma'noga ega bo'lishi har ikki tilning madaniy psixologiyasi bilan bevosita bog'liq.

Toponimlarning metaforik tizimda shakllanishi, avvalo, jamiyatning fazoviy tajribasi va tarixiy xotirasi bilan belgilanadi. Xitoy tili uchun makon konsepti markazlashgan ijtimoiy-falsafiy strukturaga ega bo'lib, unda toponimlar davlat barqarorligi, siyosiy ierarxiya, madaniy yuksaklik va tarixiy-mifologik markazlar timsoli sifatida metaforik qiymat kasb etadi. O'zbek tilida esa makon tushunchasi ko'proq tarixiy harakatchanlik, yo'l madaniyati, turkiy dunyoqarashning keng fazoviy konsepsiyasi va islomiy makon tasavvurlari orqali shakllanadi. Shu sababli toponimik metaforalarning semantik motivatsiyasi ham har ikki tilda turlicha ko'rinish oladi.

Xitoy tilida toponimlarning metaforik potentsiali ko'proq markaz-chekka oppozitsiyasi, davlat markazi va periferiyaning tarixiy-siyosiy mavqeiga bog'liq bo'lib, metafora asosan ijtimoiy tartib, siyosiy stabillik, an'ana va markaziy qadriyatlar bilan uyg'unlashadi. O'zbek tilida esa metaforik toponimlar jamiyatning ijtimoiy-madaniy qadriyatlarini yo'l, manzil, muqaddas joylar, tarixiy markazlar yoki xalq xotirasida muhim o'rin tutgan fazoviy strukturalar orqali ifodalaydi. Shuningdek, o'zbek konseptosferasida "shahar" va "qishloq", "markaz" va "chekka", "muqaddas joy" va "oddiy makon" kabi oppozitsiyalar metaforik asosni tashkil etadi, lekin ularning mazmuni ko'proq diniy, tarixiy va etnomadaniy qatlamlar bilan boyigan.

Har ikki tilda toponimlar milliy identitetning muhim semantik belgisi sifatida ham ishlaydi. Xitoy tilida bu identitet siyosiy va sivilizatsion tarix bilan uyg'unlashgan bo'lsa, o'zbek tilida u tarixiy-madaniy meros, xalqning o'zligini belgilovchi fazoviy markazlar, avlodlar xotirasidagi sakral makonlar orqali shakllanadi. Metafora jarayonida toponimning asl geografik ma'nosi katta darajada semantik transformatsiyaga uchraydi, biroq uning ortidagi madaniy prototip saqlanib qoladi va aynan shu prototip metaforik birlikning milliy xususiyatini belgilaydi. Toponim metaforalarining ana shu prototipik tabiatiga asoslanib, har ikki tilning metaforik makonida jamiyatning tarixiy tajribasi, qadriyatlar sistemi va madaniy xotirasi tilga ko'chirilganini kuzatish mumkin.

Xitoy va O'zbek tillarida toponimga asoslangan metaforalar milliy madaniyatning chuqur qatlamlarini aks ettiruvchi semantik birliklar sifatida namoyon bo'ladi. Ular jamiyatning fazoviy tasavvurlarini, tarixiy xotirasini, mental modellarini va madaniy prototiplarini tilning ichki semantik tuzilishiga kodlaydi. Xitoy tilida bu metaforalar markazlashgan sivilizatsion paradigma, tarixiy davlat konsepsiyasi va ierarxik makon tushunchasi bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek tilida ular tarixiy-harakat paradigmasi, turkiy fazoviy tafakkur, islomiy sakral makonlar va yo'l konseptining madaniy funksiyasi bilan belgilanadi. Toponimlarning metaforik tizimi bu jihatlari bilan nafaqat tilning semantik boyligini, balki jamiyatning tarixiy-madaniy o'zligini aks ettiruvchi lingvomadaniy mexanizm sifatida talqin qilinishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov, B. "Metaforaning kognitiv asoslari va milliy-madaniy xususiyatlari." - O'zbek tili va adabiyoti, 2020, №1
2. Sodiqova, M. "Toponimlarning lingvokulturologik talqini." // O'zbek tili va adabiyoti, 2018, №3.
3. Tursunov, U., Asqarova, M. Leksikologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.
4. Xo'jamberdiyev, A. O'zbek onomastikasi masalalari. – Toshkent: Universitet, 2005.
5. Begimov, O. (2024). TOPONIMLAR SHAKLLANISHINING AYRIM USULLARI. Journal of Social Sciences, 1(02)
6. Суперанская А. В. Аппелятив – Онома // Имя нарицательное и собственное. М.: Наука, 1978.